
О. І. ДІКАРЄВ

Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ

З. О. ЛУЦИШИН

Київський національний університет ім. Тараса Шевченка

ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ ДИПЛОМАТІЇ В ГЕОЕКОНОМІЧНОМУ ТА ЕНЕРГЕТИЧНОМУ ВИМІРІ ЄВРАЗІЇ

Наукові праці МАУП, 2011, вип. 1(28), с. 9–20

Сконцентровано увагу на механізмах здійснення ефективної економічної дипломатії, критеріях їх оцінки й проблемах створення оптимальних умов функціонування паливно-енергетичного комплексу (ПЕК) в міжнародному маркетинговому середовищі паливно-енергетичних ресурсів (ПЕР) в Євразії. Автори стоять на позиції можливого розв'язання глобальних проблем світового розвитку, які пов'язані з перерозподілом планетарних ресурсів, капіталів і території, дипломатичними заходами, зокрема, за допомогою інструментів економічної дипломатії. Серед них можна згадати офіційні заяви, двосторонні та багатосторонні домовленості й угоди, певні засоби впливу на партнерів. Проте найефективнішими вважаються дії з подолання загроз та створення сприятливих умов суб'єктам господарювання в транскордонному геополітичному середовищі на підставі уніфікації правил взаємодії з урахуванням національних інтересів держав-учасниць. У Євразії структуруються інститути з різноманітними функціональними зв'язками. Зростає рівень взаємодії та взаємозалежності під час виконання складних проектів.

Економічна дипломатія є важливим важелем управління міжнародною конкурентоспроможністю країни, отримання вигод і конкурентних переваг на світовому ринку. Поняття “енергетичної дипломатії” включає практичну діяльність зовнішньополітичних, зовнішньоекономічних та енергетичних відомств, у ряді випадків спільно з компаніями, по досягненню цілей і завдань зовнішньої енергетичної політики. Поняття “зовнішня енергетична політика” розуміють як сферу діяльності держав у міжнародних відносинах по захисту національних інтересів, зумовлених виробництвом, транспортуванням і споживанням ПЕР. Цілі, завдання, пріоритети й спрямування зовнішньої енергетичної політики тісно переплітаються із геополітичним інтересом держави. Якщо геополітику як поняття винайшов Рудолф Челлен і це дисциплінарне спрямування утвердилося як наука про просторовий вимір політичних інтересів, то творцем геоekonomіки в тому ж сенсі вважають Едуарда Лутвака [1]. Думку Едуарда Лутвака ми поділяємо відносно того, що поведінка провідних держав визначається головним чи-

ном “геоekonomікою” в її інтерпретації “логіки конфлікту як граматики торгівлі”. Тобто, вважаємо, що бажаний сценарій розвитку міжнародних подій лежить у руслі сек'юритизації і пріоритетного використання механізмів економічної дипломатії у вирішенні спорів про лідерство у світі та економічній сфері діяльності суспільства.

Саме в Євразії, на нашу думку, розгортається процес боротьби за лідерство та перерозподіл енергоресурсів.

Азія, у тому числі й Азіатсько-Тихоокеанський регіон (АТР), йдуть шляхом розвитку таких регіональних структур безпеки, які далеко не в усьому є дотичними один до одного. Наприклад, з ШОС пов'язані Росія, Китай, країни Центральної Азії. З іншого боку, є угруповання, які ближчі до позиції США. США мають у регіоні активні військові відносини: пакт безпеки з Японією, з Південною Кореєю, Індонезією, Філіппінами. Також функціонує такий міжнародний актор, як Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН), яка прийшла на зміну СЕАТО, військовому блоку часів холодної війни.

Такий процес відтворює пошук загальних підходів акторів до формування архітектури безпеки і співпраці, в тому числі енергетичної, які стимулюють регіональні трансформації регіонів та субрегіонів у макрорегіональний комплекс “Велика Східна Азія”. У цьому контексті відбувається кристалізація основних напрямів дипломатичного діалогу між РФ, КНР, США, Іраном, Пакистаном, Індією та інституалізація результатів домовленостей.

Водночас у регіоні відбуваються процеси, на які РБ ООН реагує санкціями. Так, згідно з резолюцією РБ ООН 1929 від 9 червня 2010 р. визначила сім категорій озброєнь, які не повинні постачатись Ірану через підозри про військовий характер його ядерної програми.

Такі регіональні процеси вимагають певної оцінки і теоретичного пояснення. Загальним у дискурсі про регіони є те, що всі вони сходяться у твердженні, запропонованому Л. Уайтхедом для регіональних досліджень. Він вважає, що сутність регіональних досліджень полягає у здатності дослідника вловити відповідність явищ, що відбуваються не в одній країні.

Д. Мітрані, аналізуючи чинники трансформації явищ, що відбуваються у регіонах світу, з одного боку, розвиває концепцію дослідників початку ХХ ст., які позиціонували “глобалізацію” як головну причину змін і в поняттях економічної взаємозалежності, з другого — підтримуючи прихильників позитивістського підходу, уточнює їх теорію і відмовляється від широкого використання категорії “взаємозалежність” і цілком виключає категорію “глобалізація”. На його думку, основним чинником, що зумовлює мирний характер міжнародних процесів, є не тісні торговельні або інвестиційні угоди і не інтенсивний обмін трудовими ресурсами або військовими технологіями, а існування між державами тісної мережі “функціональних зв’язків”. Такі зв’язки створюють як уряди держав, окремі відомства і муніципалітети, так і комерційні підприємства, що ведуть міжнародну діяльність незалежно від своїх урядів [2].

Проблему взаємозалежності досліджує також Д. Уолтс, який вважає, що рівень взаємозалежності в сенсі трудових ресурсів і військово-промислового комплексу в 1999 р. був нижчий, ніж у 1910 р., і до 1999 р. розвинені країни досягли рівня взаємозалежності 1910 р. лише відносно частки зовнішньої торгівлі й іноземних інвестицій у своєму ВВП. Проте, незважаючи на такий високий рівень взаємодії, досягнутий до 1910 р., це не відвернуло Першу світову війну [3].

У даному контексті певний інтерес може становити і робота Дж. Розенау “Можливості і контроль на взаємозалежному світі” [4]. На відміну від Д. Мітрані, Дж. Розенау широко використовує категорію “взаємозалежність”, більше того, у праці зроблено спробу уточнити визначення цієї категорії. На відміну від теоретиків глобалізації початку ХХ ст., Дж. Розенау бачить взаємозалежність не тільки в рівні торгової або інвестиційної співпраці. На його думку, взаємозалежність означає також виникнення складних технічних завдань, вирішення яких силами однієї держави неможливе. Прикладом цього є освоєння космосу, шельфовий видобуток ПЕР, енергетичні проекти.

Зіставлення цих двох концепцій дає ключ до визначення регіону. А саме, в силу збільшення кількості функціональних зв’язків, що виникають усередині певної групи держав, виникає “ефект переливання”, коли кількісне зростання приводить до якісної зміни: усередині цієї групи держав створюється взаємозалежність. Слід зазначити, що категорія “ефект переливання” активно використовується в теорії європейської інтеграції як один із способів пояснення, чому на певному етапі поглиблення економічної інтеграції у межах регіону Європи відбувається виникнення вищої форми організації регіональних інститутів. [5].

Розглянемо процеси регіоналізації в Азії у контексті безпекової політики, в тому числі енергетичної. Розпад СРСР спровокував потяг низки країн до заповнення політичного, військового, економічного і культурного вакууму, що утворився в регіоні. Причому, Центральна Азія — з урахуванням свого геополітичного положення, ресурсів, потенційної конфліктності, релігійно-етнічної специфіки — привернула до себе увагу великої кількості держав. У регіоні активно діють країни Близького і Середнього Сходу, Східної і Південної Азії, а також США і ЄС. Історичні зв’язки, культурна і релігійна близькість (іслам) викликали особливий інтерес до Центральної Азії держав Близького і Середнього Сходу. Аналітики відразу ж відзначили, що відродження ісламу є могутнім чинником, здатним розхитати зв’язки між країнами СНД і між Центрально-азіатським регіоном (ЦАР), що стимулює зацікавленість Росії подіями, які відбуваються там. У цей сектор інтересів почала активно проникати Туреччина. Дипломатія Пакистану діє в тому ж напрямі і, зокрема, змінює зв’язки з Узбекистаном і почала політику переорієнтації транспортних і сировинних маршрутів країн ЦАР з півночі на південь, Індія почала розвивати індій-

сько-казахські та індійсько-таджицькі зв'язки, а Саудівська Аравія — фінансувати релігійні центри. За великим рахунком, Казахстан, Киргизія, Таджикистан, Туркменистан і Узбекистан активно виходили з-під впливу Росії уже в процесі розпаду СРСР і створення СНД. У той час, коли вплив РФ послаблюється, присутність США зростає. Оскільки цей актор має свої глобальні інтереси, він посилює їх матеріальною допомогою. Така активна політика міжнародних потуг викликала стурбованість дипломатії РФ та КНР. Інтереси Пекіна і Москви збіглися у питаннях сучасної системи безпеки, яка не допускає побудови однополярного світу і базується на протидії розміщенню американських військових баз у регіоні. Китай стурбований американською політикою з обмеження китайського впливу не тільки у світі, а й у регіоні ЦАР, де за останні десять років КНР створила розгалужену систему економічних зв'язків. Проте Москва і Пекін, враховуючи свої стратегічні інтереси, не йдуть на відкриту конфронтацію з США. Безпосередні відносини Росії з США та ЄС дають їй можливість і далі відігравати свою геостратегічну роль і захищати власні інтереси, що підтверджено в Закавказзі під час конфлікту РФ–Грузія. Для КНР стабільні відносини з США потрібні для того, щоб і далі мати можливість фокусуватися на модернізації економіки і розв'язанні тайванської проблеми [6]. У контексті небажаності агресивної реакції та в умовах певного збігу інтересів та бажання захиститися від впливу більш потужних акторів виникла необхідність створення субрегіонального альянсу.

Початкова принципова позиція країн регіону з проблеми створення власного альянсу полягала в неспрямованості його проти третіх країн і відсутності відкритих гострих антагонізмів у зовнішній політиці країн. Малось на увазі, що угода країн слугуватиме гарантією зобов'язань не вести діяльності, спрямованої проти третіх країн, що забезпечує їх розвиток. Ця діяльність, до речі, не виключає інших регіональних, міжнародних ініціатив з метою посилення стабільності та безпеки у регіоні.

На першій російсько-китайській зустрічі на вищому рівні в Пекіні 1992 р. був підписаний Меморандум про взаєморозуміння між урядами РФ і КНР із питання взаємного скорочення збройних сил і зміцнення довіри у військовій сфері. 26 квітня 1996 р. в Шанхаї представники п'яти держав, а саме Росії, Китаю, Казахстану, Киргизії і Таджикистану, підписали Угоду про зміцнення довіри у військовій сфері. Спільна ініціатива отримала неофіційну назву “Шанхайська п'ятірка”.

Пізніше, у квітні 1997 р. вищезгадані п'ять держав підписали Угоду про взаємне скорочення збройних сил. Ця угода стала найважливішим документом військово-політичного характеру в регіоні. 3 липня 1998 р. в Алма-Аті відбулася третя зустріч “п'ятірки”. На саміті в Алма-Аті країни виступали вже як самостійні партнери. Саме там Росія підтримала ідею Н. Назарбаєва скликати Нараду із взаємодії і заходів довіри в Азії. Мова на саміті йшла також про реалізацію пропозиції щодо створення без'ядерної зони в ЦАР. Учасники зустрічі в Алма-Аті домовилися провадити спільну боротьбу проти міжнародного тероризму, організованої злочинності, контрабанди зброї і наркотиків. У Москві 1–8 квітня 1999 р. відбулося робоче засідання представників п'яти держав-учасниць Шанхайської і Московської угод. 16 червня 2001 р. на саміті в Шанхаї до організації приєднався Узбекистан, і “п'ятірка” отримала нову офіційну назву — Шанхайська організація співпраці (ШОС). У червні 2002 р. пройшов Санкт-Петербурзький саміт ШОС, на якому були прийняті нові документи організації, а саме Хартія ШОС, Статут, узгоджені програми діяльності Єдиного антитерористичного центру (ЄАЦ), що стало новим етапом конституювання організації [7].

Розширення ШОС, по суті, почалося 15 червня 2001 р., коли членом організації став Узбекистан. Звідтоді інтерес до її діяльності виявляли Індія, Пакистан, Іран, Монголія, Південна Корея, Туркменистан, Афганістан і навіть США. З претендентів статус спостерігача в 2004 р. отримала Монголія. Остаточне рішення про надання статусу спостерігача Індії, Ірану і Пакистану було прийнято Радою держав ШОС на засіданні в Астані 6–7 липня 2005 р. Водночас ШОС активно взаємодіє з іншими міжнародними організаціями, а саме з ООН, де ШОС отримала статус спостерігача, а також з АСЕАН і СНД.

Така ініціатива дала змогу поглибити діалог між РФ та АСЕАН. Перспективи російсько-асеанівської взаємодії пов'язані з реалізацією конкретних проектів на таких пріоритетних напрямках, як енергетика, наука і технології, реагування на надзвичайні ситуації як в рамках Східноазійського саміту, так і в глобальному вимірі.

Перший Східноазійський саміт відбувся у 2005 р. у Малайзії. Його засновниками стали 16 країн — 10 членів АСЕАН, а також Китай, Японія, Південна Корея, Індія, Австралія, Нова Зеландія. Головна мета форуму — прискорення інтеграції Східної Азії як найдинамічнішого району планети. У 2010 р. представники МЗС країн

АСЕАН домовилися в Ханой на робочій зустрічі з принципового питання залучення з 2011 р. Росії та США до механізму Східноазійського саміту.

Така перспектива свідчить про те, що з концептом ШОС знайдено й успішно позиціонується новий тип регіональних відносин, які базуються на добросусідстві, взаємній довірі, рівноправності, взаємовигоді, солідарності, співпраці, спільному розвитку та співрозвитку, зміцненні стратегічного компоненту в партнерських відносинах. У зв'язку з цим важливо відзначити, що така модель була знайдена передусім у ході динамічної російсько-китайської взаємодії [8; 301–335].

Нині, з урахуванням проблематики взаємодії на лінії КНР–РФ та рішень ювілейного саміту в Пекіні (2006), напевне, можна говорити про низку ключових проблем у даній сфері, які пов'язані з варіантами можливих сценаріїв і альтернативних варіантів розвитку організації та найближчими перспективними завданнями: координація позицій з протистояння політиці втручання у внутрішні справи інших держав під різними приводами та використанню військової сили без санкції Ради Безпеки ООН, із протистояння монополізації глобальних або регіональних конфліктів на користь певних держав; консолідовані дії проти трьох небезпечних глобальних тенденцій: національного сепаратизму, релігійного екстремізму і міжнародного тероризму; активний розвиток у рамках організації торговельно-економічної співпраці, особливо у сфері енергетики, що трансформує ШОС на реальний інститут багатосторонньої дипломатії.

Нині в ШОС багатостороння дипломатія здійснює пошук моделі розвитку ШОС. Росії, судячи з усього, імпонує роль ШОС як “азіатського НАТО”, де політичні і глобальні проблеми безпеки стоятимуть на першому місці. Китаю, Узбекистану, Казахстану більше імпонує модель економічного блоку, де ШОС виконуватиме свого роду роль “центральноазійського АСЕАН”. Для ШОС, у зв'язку з цим, існує кілька варіантів розвитку: 1) розвиватися як відкрита і аморфна, інтегрована з НАТО організація з широким складом учасників; 2) формуватися у вигляді достатньо жорсткого блоку антизахідної спрямованості, де ідею генеруватимуть Китай та Іран; 3) розвиватися як проросійська або прокитайська організація (альянс під егідою Росії, або альянс під егідою Китаю); 4) розширюватися на основі відкритого регіоналізму, насамперед як організація економіко-інтеграційної спрямованості (на кшталт АСЕАН).

Розвиток ШОС за першою моделлю є вбудованим в архітектуру безпеки західних партнерів,

а саме НАТО і США. Таку лінію, зрозуміло, не схильні заохочувати не тільки Китай, а й Росія, що забезпечує їх провідну роль у ШОС. Китай і Росія також не відкидають ідею координації дій ШОС із НАТО і США з глобальних проблем [9].

Друга модель націлює ШОС на конфронтацію, вона в цілому не несе в собі потенціалу конструктивної дипломатії і зберігає економічну відсталість регіону. Водночас елементи цієї моделі, швидше за все, можуть увійти в стратегії, оскільки суперництво між ШОС і західними військово-політичними структурами тією чи іншою мірою зберігаються, а особливо в контексті боротьби за світове лідерство між США та КНР.

Дійсно, саме Китай є здатним до такого суперництва з США. Опосередкованим визнанням цього слугує озвучення статусу китайсько-американських відносин новою адміністрацією США як найважливіших двосторонніх відносин у сучасному світі. Однак КНР “розширюється” та відповідно до власної величі (географічної, демографічної та економічної) являє собою “світовий виклик”. Проте проблема “світового китайського виклику” не є відповідною проблемі можливості виконання Китаєм функції “світового лідерства”. Для Китаю успішна трансформація регіональної системи і отримання “повного” світового статусу може означати таке прирощення могутності, яке трансформує її просто в стан несприйняття сумнівів і страхів інших держав [10].

Третя модель допускає наявність держави-лідера (Китай або Росія) і спільного супротивника. Проте держави — члени ШОС явно є зацікавленими в позиціонуванні моделі не колективно-лідерської, а коопераційної безпеки, яка забезпечує врахування та інвентаризацію загроз безпеці, бенчмаркінг напрацювань і допускає суперництво за ресурси і вплив.

Четверта модель, що відкриває перед ШОС широкі можливості для реалізації регіонального економічного потенціалу і яка частково вже здійснюється, оскільки ШОС відкрита до взаємодії з країнами, що згодні асоціюватися (Монголія, Пакистан, Індія, Іран та ін.), явно сприяє створенню регіонального та міжнародного бренду організації.

Важко передбачити сценарії можливих подій, пов'язаних з ШОС, проте вже нині помітно, що цей інститут поступово перетворюється з механізму зустрічей у механізм регіональної співпраці і підвищення динаміки багатобічної кооперації у різних сферах. “Шосівський компонент” у регіоні Центральної Азії стає системоутворюючим елементом. ШОС у даний час можна інтер-

претувати не тільки як структуру для боротьби з тероризмом, релігійним екстремізмом, а й як альтернативну регіональну систему безпеки, що виникла з прихованого протистояння Заходу (США і НАТО) і Росії з Китаєм у регіоні Центральної Азії.

Природно, що на найближчу перспективу тільки російсько-китайська стратегічна взаємодія здатна забезпечити цій організації динаміку і стабільність, а особливо в галузі ПЕК. Очевидно, що для обох країн важливим є стан індо-пакистанських відносин. Позитивним моментом у справі інтеграції ШОС з Індією залишається процес нормалізації китайсько-індійських відносин і прагнення стати членом ШОС. Теоретично це можливо, але для практичної реалізації Індії необхідно подолати ряд об'єктивних перешкод. Однією з них є неприєднання Індії до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ), що суперечить установкам інших учасників ШОС про приєднання до режиму нерозповсюдження, який розглядається як найважливіший принцип забезпечення миру.

Для Росії в індо-пакистанських відносинах ключовим елементом є Індія. Остання, як відомо, ще в квітні 2004 р. офіційно звернулася в ШОС з проханням про прийняття. Мотиви Делі добре відомі — приваблива для Індії антитерористична спрямованість ШОС, боротьба з наркотрафіком. Крім того, у цього азійського гіганта зростають енергетичні потреби, які могли б частково бути заповнені за рахунок Центральної Азії — держав — членів ШОС.

Для КНР важливим є продовження співпраці з Пакистаном, а особливо в проекті порту Гавар, який дає можливість забезпечити транспортування ПЕР до КНР і породжує вісь співпраці з Іраном.

Очевидним фактом є великі енергетичні можливості Ірану — найбільшої нафто- і газодобувної держави, які хотіли б використати Індія і Китай. Як відомо, вже реалізується масштабний ірано-індійський газовий проект, пов'язаний із постачаннями газу до Індії. У даному проекті об'єктивно зацікавленим є і Пакистан, який прагне підключитися до іранського газу. Російський інтерес був зумовлений поглибленням російсько-іранської співпраці у сфері мирної ядерної енергетики, а саме будівництвом АЕС у Бушері, і розвитком вигідних транспортних "коридорів" Північ–Південь. З іншого боку, зближення провідних держав ШОС з Іраном створює загрозу відносинам з США [11]. Передусім це стосується Індії, Росії і Пакистану. Зрозуміло, що ШОС як

структура, альтернативна американським проектам, якоюсь мірою зацікавлена в політичному зближенні з Іраном, але тільки до певної межі. У Москві, Пекіні, Делі, столицях арабського світу розуміють, що Іран може вийти з-під контролю не тільки ШОС, а й всієї світової спільноти. Подальша конфронтація із Заходом неминуче закінчиться де-факто воєнізацією атомних програм Тегерана і відповідними силовими акціями з боку зацікавлених акторів. Делікатність іранської ситуації стосовно позиції Індії і Пакистану полягає в тому, що Тегеран, по суті, йде тим же шляхом, яким свого часу пішли Делі та Ісламабад, — ігнорування міжнародно-правових норм (положень ДНЯО) і створення (де-факто) ядерної зброї. Як відомо, після ядерних випробувань в Індії і Пакистані 1998 р. світова громадськість, й США зокрема, була змушена прийняти реальність. Тепер Тегеран і Пхеньян, зважаючи на створений прецедент і національну специфіку, готують свої версії подальшого ядерного розвитку. У цих умовах керівництво ШОС найближчим часом напевно чи зважиться на подальшу інтеграцію з Іраном, що й підтверджує факт приєднання РФ до санкцій ООН проти іранської військової ядерної програми й утримується від постачань комплексу С-300, що ускладнює енергетичну політику в регіоні і здійснення ідеї ЕК.

Традиційно аналітики вивчають сценарії розвитку відносин Ірану з Росією, Великобританією, США, проте часто упускається з розгляду той факт, що в контексті постійної загрози з боку сильних супротивників, іранська дипломатія навчилася діяти особливо уміло і часто грати на суперечностях. У зв'язку з цим більшої уваги вимагає дослідження специфіки іранської дипломатії і ролі Російської держави в збереженні політичного балансу в Євразії.

Саме ця історична взаємодія була озвучена головою російського МЗС Сергієм Лавровим при обговоренні позиції РФ з ядерної проблеми, коли він заявив, що Іран — це стародавня країна з багатоміліардною історією дипломатії, іранські дипломати дуже грамотні люди, вони мають прекрасну освіту, гарну ерудицію і в традиції іранської дипломатії вести дуже в'язкі переговори, торгуватися до останнього, витягуючи з партнера максимум можливого, а може, навіть, переходити межу можливого з метою випробування партнера на міцність, наскільки він буде готовий відреагувати негативно або все-таки проковтнути і цей додатковий крок.

Дослідницька корпорація *RAND* також дійшла висновку, що іранська зовнішня політика дуже

складна для аналітиків, які звикли до простих оцінок і прогнозів. Проте впродовж останніх десятиліть її основою є два принципи: по-перше, “ідеологічний” — розповсюдження Ісламської революції, по-друге, “реалістичний” — захист територіальної цінності Ірану (насамперед від етнічної фрагментації) і забезпечення економічних інтересів країни. Ці стратегії періодично змінюють одна одну.

Дійсно, в цілому і еволюція ідей, і їх політична інтерпретація визначалися завданнями модернізації Ірану на різних етапах життя суспільства. На ранніх етапах осмислення історичного досвіду минулого було покликано полегшувати сприйняття змін, сполучаючи минуле й сьогодення. У 60–70-х роках культурна спадщина почала домінувати в офіційній ідеології і потім перетворилася на провідний структуроутворюючий елемент стратегії розвитку країни, заснований на самостійній галузі знань — “культурна спадщина” (“мирасе фархангі”), що сприяла формуванню національної самосвідомості і пошуку раціональної моделі розвитку країни, її місця на Середньому Сході і в світі.

Р. Хомейні зробив спробу реалізації у своїй країні розробленої ним концепції ісламського правління і про можливість здійснення третього, ісламського, шляху розвитку на принципах справедливості і поліпшення добробуту всього населення в результаті правильного управління країною з боку духовного лідера-факиха [12].

Інтенсивні пошуки шляхів модернізації суспільства і місця країни в регіоні іранські лідери, починаючи з рубежу 80–90-х років, ведуть, спираючись на витоки культури, на її позитивні традиції і вкоріненість у культурній пам’яті сусідніх країн. Поступово починає оформлюватися і культурно-політична доктрина Ірану в регіоні, яка спирається на серію заходів і виступів лідерів країни. Фактом культурної інтеграції регіону було визнано творчість Ікбала і поетів індійсько-го стилю — Бедлія і його школи.

При цьому іранська дипломатія для переконливості своїх доводів на користь усвідомлення спільності культурних традицій у справі економічного співробітництва часто звертаються до досвіду Японії і АТР. Економічне піднесення АТР, вважають іранці, було зумовлене культурними проектами, що об’єднали населення країн, які входили в нього, на основі принципів конфуціанської етики. Іранці вважають (проводячи паралелі з конфуціанським культурним регіоном), що саме специфіка і норми стародавньої іранської культури і її вплив на історію і свідомість ба-

гатьох сусідніх народів допоможе нинішнім державам ефективніше інтегруватися в економіку регіону і сприятиме створенню в майбутньому культурно-політичної та економічної спільності суміжних країн.

У період правління президента С. М. Хатамі (1997–2005) відбулося оновлення інструментів зовнішньополітичного курсу. На зміну ідеологічним установкам і завданням розширення культурного впливу в пріоритетній зоні іранських інтересів прийшли економічні стратегії і механізми впливу. Дипломатія вела прагматичну, орієнтовану на вирішення зовнішньоекономічних завдань лінію щодо найближчих сусідів, передусім кавказьких і середньоазіатських республік, а також ісламських країн з впливовими общинами шиїтів (Ліван, Сирія, Ірак).

Президент Ірану М. Ахмадінежад задіяв концепцію “Двадцятирічна перспектива”, згідно з якою Іран планує стати лідером ісламського миру і новим цивілізаційним центром [13]. Зовнішньополітична доктрина країни синтезувала кілька ідей — досягнення статусу регіонального лідера, про що мріяв шах Ірану М. Р. Пехлеві, економічний прагматизм у вигляді концепції президента А. А. Хашемі-рафсанджані, послідовна інтеграція в світову економіку, розроблена президентом С. М. Хатамі. Ці ідеї отримали ідеологічну основу у вигляді ісламу як головного постулату зовнішньої політики. Крім синтезу старих ідей, президент М. Ахмадінежад запропонував новий принцип іранської “наступальної дипломатії”, згідно з яким всі держави апіорі володіють рівними можливостями та мають однакове становище. Курс “наступальної дипломатії” передбачає активну політику Тегерану в регіоні з використанням “чинника шиїзму” та енергетичної дипломатії.

Іранська дипломатія забезпечує перетворення країни на “регіональну наддержаву”, домінування в регіоні Близького і Середнього Сходу та одночасно припускаючи активізацію економічної політики за його межами. Помітні підвищена активність іранської енергетичної, транспортно-інфраструктурної і торгової дипломатії у АТР, Африці і навіть Латинській Америці. Ця дипломатична стратегія реалізується головним чином через економічні механізми завоювання нових ринків, інвестування в спільні з партнерами проекти. При цьому важливу роль у новій зовнішньоекономічній дипломатії почали відводити бізнес-процесам національних підприємств. Така особливість дисонує з політикою попереднього президента С. М. Хатамі, головними інструментами економічної дипломатії якого виступали

іранські державні структури і міністерства. Передусім Національна нафтова компанія ІРІ, що займає 61-е місце по доходах у списках провідних світових транснаціональних корпорацій і знаходиться на другому місці серед світових нафтових корпорацій після *Aramco* (Саудівська Аравія). Розвідані запаси вуглеводневої сировини на території Ірану є значними. На сьогодні Іран займає четверте місце у світі серед експортерів нафти. За даними ВР, доведені запаси нафти в Ірані на 1 січня 2009 р. становлять 137,6 млрд барелів (у тому числі запаси недавно відкритих родовищ Хушк і Хоссейнейх у провінції Хузестан). Частка Ірану в світових запасах, таким чином, вже оцінюється більш ніж у 10 %.

Очевидно, що приєднання Росії до режиму санкцій проти Ірану по резолюції РБ ООН 1929 не означає повного припинення співпраці з цією країною, зокрема у сфері ПЕК. Підтвердженням цього припущення може стати факт продовження роботи спільної російсько-іранської робочої групи після нафтохімії, газу і нафти (СРГ). У рамках СРГ сторони домовилися вивчити можливість створення спільного банку з фінансування проєктів у нафтовій та газовій сферах і нафтохімії, зумовленого бізнесовою зацікавленістю російських та іранських компаній, а також бажанням виробити механізм використання національних валют двох країн* при операціях продажу сирової нафти на сировинних біржах обох країн. Іншим фактом на користь припущення є те, що Росія й Іран підписали документ про створення спільного підприємства з управління АЕС “Бушер”, де відбувся фізичний пуск. Очікується, що питання з’ясуються на засіданні СРГ у Тегерані в четвертому кварталі 2010 р.

АЕС “Бушер” ще в 1974 р. почав будувати німецький концерн *Kraftwerk Union A.G.* Проте в 1980 р. контракт було розірвано через приєднання уряду ФРН до американського ембарго на постачання устаткування до Ірану, де в 1979 р. відбулася ісламська революція. Тоді, у 1992 р., Іран підписав угоди про співпрацю в галузі мирного атома і спорудження АЕС з РФ. Потім, у 1995 р. було підписано контракт на завершення будівництва першого енергоблоку “Бушеру”, а три роки потому партнери погодили доповнення до нього, згідно з яким компанія “Атомбудекспорт”, що входить до державної корпорації “Росатом”, мала завершити “під ключ” зведення

першого блоку потужністю 1 Гвт першої іранської АЕС. Таким чином, фактично відлік споруди станції почався у 1998 р.

Зараз політичний аспект запуску першої іранської АЕС залишається в центрі уваги ряду західних політиків. Вони висловлюють побоювання, що АЕС в Бушері Іран може використати для розробки власної ядерної зброї. З іншого боку, проєкт АЕС “Бушер” показує, що Іран міг би виграти від співпраці з міжнародним співтовариством, якщо підтвердить мирний характер своєї ядерної програми.

Як бачимо, саме енергетична потреба створила особливий вид дипломатії — енергетичної, яка в регіоні Великої Східної Азії стала стратегічною складовою зовнішньополітичних концепцій та акцій. Підтвердженням цього є проблематика саміту ШОС 2007 р., який відбувся у столиці Киргизії Бішкеку: питання енергетичної, транспортної, торговельно-економічної і гуманітарної взаємодії. Був підписаний Договір про довготривале добросусідство, дружбу і співпрацю держав ШОС та інші документи. Саміт визначив ряд регіональних питань співпраці організації в ЦАР і з державами суміжних регіонів — Індією, Афганістаном, Іраном.

Одним з таких концептів у рамках ШОС стала ідея створення Енергетичного клубу (ЕК). Наприкінці 2006 р. російським президентом було озвучено ідею необхідності створення “енергетичного клубу” (ЕК) ШОС, яка становить великий інтерес і для Індії як країни-спостерігача даної організації. На сьогодні з основних контурів ідеї “ЕК” можна виокремити її чотири регіональні виміри реалізації: 1) глобальний; 2) регіонально-євразійський (територія Росії, Китаю і чотирьох країн Центральної Азії); 3) субрегіональний, центральноазійський (Казахстан, Таджикистан, Узбекистан, Киргизія); 4) національний (розвиток шести національних енергетичних моделей — членів ШОС). Нині мова йде, в основному, про опрацювання можливостей практичної реалізації передусім регіонально-євразійського варіанту. Глобальний формат видається віддаленою перспективою, хоча нині і ці елементи вже проявляються, на думку авторів, за низкою напрямів: 1) в енергетичній політиці Росії по реалізації концепції енергетичної безпеки відповідно до рішень Санкт-Петербурзького саміту G-8; 2) діалозі РФ-ЄС; 3) співпраці Росії, Ірану, Катару, Алжиру зі створення так званого газового ОПЕК. Ідея створення організації, яка за аналогією з ОПЕК об’єднала б виробників природного газу, була висловлена Іраном. Іран та РФ актив-

* 23 листопада 2010 р. прем’єр-міністри Росії та Китаю домовилися про перехід з 2011 р. на взаєморозрахунки у національних валютах (російських рублях і китайських юанях).

но співпрацюють у рамках Форуму країн – експортерів газу (ФКСЕГ), який був утворений у 2001 р. Крім Росії та Ірану, до нього входять, зокрема, такі країни, як Алжир, Венесуела, Єгипет, Індонезія і ОАЕ. Учасники форуму видобувають сукупно майже 40 % усього світового газу, і мають приблизно 70 % світових запасів цього природного ресурсу (рис. 1, 2). У 2007 р. міністри енергетики держав ФКСЕГ на нараді в м. Доха обговорили ідею створення газового картелю. У 2008 р. у Москві відбулася Сьома зустріч на міністерському рівні представників країн ФКЕГ, де було ухвалено статут організації та визначено штаб-квартиру ФКЕГ, яка розміститься в столиці Катару (м. Доха).

Проте, на засіданні ФКЕГ в Орانی (Алжир) у першому півріччі 2010 р., де основною проблемою були ціни на газ відповідно до вартості нафти, провідними були Росія, Алжир і Катар. І це не дивно, оскільки ще у 2008 р. В. Путін підкреслив, що “ера дешевого газу у світі закінчилась”. Такий розклад свідчить про факт певних ускладнень відносин Ірану як з членами ФКСЕГ, ОПЕК, так і з іншими

країнами. Свідченням останнього є той факт, що свою діяльність в Ірані завершують *Royal Dutch Shell*, французька *Total*, норвезька *Statoil* та італійська *ENI*. Проте швейцарська *Naftiran Intertrade Co* вирішила поки не закривати бізнес і залишитися на іранському ринку.

Крім того, відомо, що ще в 2007 р. Палата представників Конгресу США схвалила законопроект про протидію створенню “газової ОПЕК”. У законопроекті було зазначено, що Росія неодноразово демонструвала свою готовність скористатися роллю постачальника нафти і газу для здійснення політичного тиску на інші країни, такі як Грузія, Україна, Білорусь. Цей глобальний контекст називає ще одну причину підтримки з боку РФ певних санкцій ООН проти Ірану.

Проте, на нашу думку, санкції спрацьовуватимуть лише на глобальному рівні, оскільки концепція ЕК ШОС зможе слугувати компенсаційним механізмом глобальних зсувів і як інститут може трансформуватися згідно з геополітичними, енергетичними тенденціями і закономірностями як регіонального, так і клубного характеру.

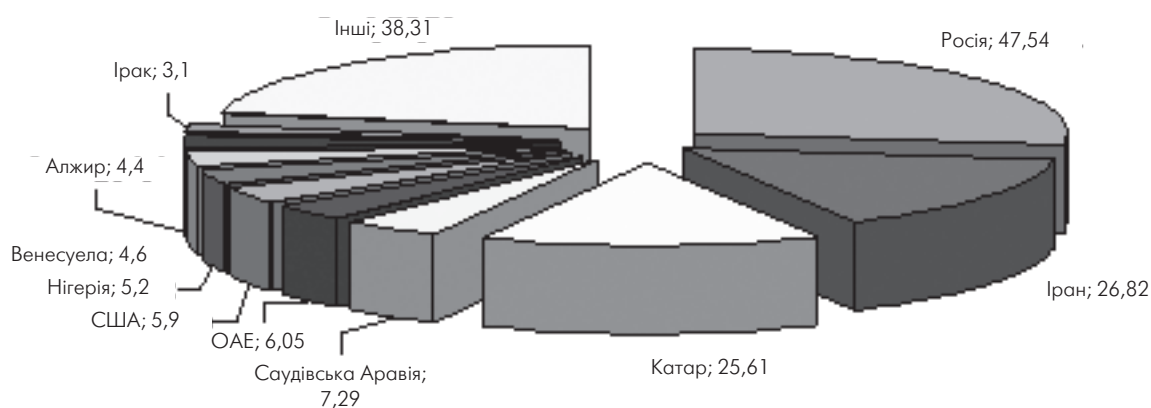

Рис. 1. Запаси природного газу (трлн куб. м)

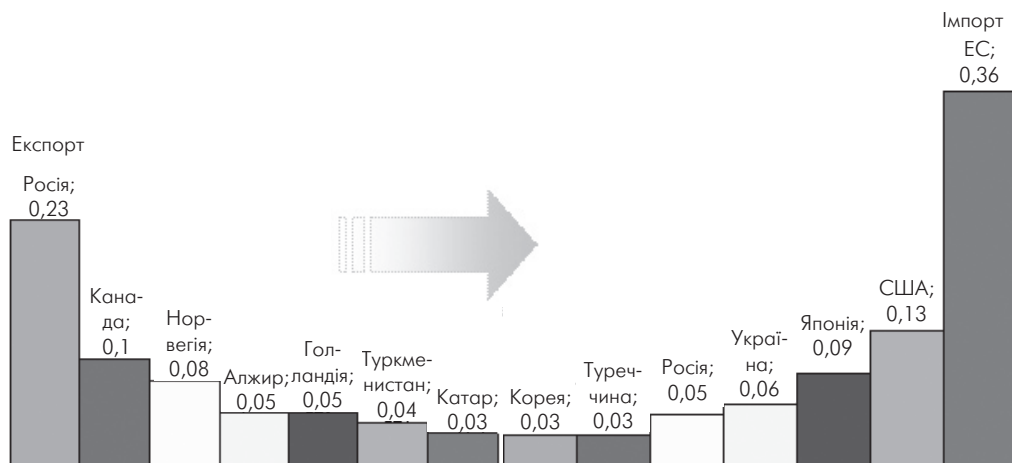

Рис. 2

Очевидно, що реалізація концепції ЕК в регіональному вимірі дасть можливість не тільки збудувати самодостатню енергетичну структуру виробник–постачальник–споживач на євразійському просторі, а й істотно відновити загальну стратегію розвитку ШОС, внести нові ресурси впливу до традиційних напрямів безпеки, економічного, гуманітарного співробітництва. За таких умов вплив РФ на перебіг подій зростатиме.

Підтвердження цієї тези можна знайти в рішеннях одинадцяті Міністерської зустрічі Форуму країн – експортерів газу (ФКЕГ), яка відбулася у місті Доха (Катар). Форум підтримав пропозицію Росії про проведення додаткових консультацій з питання введення “Третього енергетичного пакету” ЄС з постачальниками газу.

Відомо, що зміни, які плануються в європейському законодавстві в частині лібералізації газового ринку в рамках “Третього енергопакету”, є невідгідними саме для РФ. Росія є зацікавленою в такому механізмі визначення ціни на газ, при якому враховуються ціни на дизельне паливо і мазут.

Варіант структурування концепту ЕК на основі “клубного” принципу припускає достатньо широку і прозору співпрацю не тільки членів ШОС, а й країн-спостерігачів, а також широкого кола недержавних суб’єктів, зокрема приватних енергетичних компаній. Такий варіант припускає залучення і не членів ШОС, суб’єктів без жорсткого політичного позиціонування, що дасть змогу зробити ЕК гнучкішим і сприятиме залученню в енергетичну співпрацю Туркменистану (газовий бізнес), Азербайджану (нафта, газ). У рамках цього підходу тривають переговори щодо взаємодії з ГУАМ, АСЕАН та іншими організаціями.

При цьому необхідно відзначити, що перевага АСЕАН порівняно з СЕАТО і ГУАМ в тому, що вона веде свою справу на неконфронтаційній основі і слугує зміцненню безпеки через розвиток. Головним акцентом в АСЕАН є розвиток економіки, підвищення рівня життя населення. На цій основі створюватиметься і безпека, зокрема енергетична.

Регіональний і субрегіональний виміри взаємодії країн у такому контексті інтерпретуються як реалізація енергетичної стратегії ШОС на просторі чотирьох центральноазійських держав – Казахстану, Узбекистану, Таджикистану, Киргизії плюс Росія і Китай. Можна запропонувати і ширше визначення територіальних рамок реалізації концепції ЕК, яке буде включати і території країн-спостерігачів – Ірану, Індії, Пакистану, Монголії. Ідея президента Казахстану “Азійсь-

кого енергетичного ринку”, а також ініціатива президента Ірану про те, що його країна може виступити “майданчиком” зустрічей міністрів енергетики для вивчення можливостей регіональної співпраці в освоєнні, видобутку, транспортуванні та переробці нафти і газу, розширюють контури і можливості ЕК. Саме поєднання і реалізація концептів РФ про ЕК, “Азійського енергетичного ринку” (Казахстан), та комунікативно спрямована ідея Ірану, на нашу думку, може створити новий прецедент, уже мирний, активізації процесів в Євразії та світі. Причому ідея “Азійського енергетичного ринку” передусім нагадує ефективну маркетингову стратегію, нову філософію енергетичної взаємодії в Євразії, яка може розвиватися або паралельно проекту ЕК, або органічно увібрати його в себе. Тут немає суперечностей, навпаки, обидва підходи можуть стати прообразом “Центральноазійської енергетичної хартії”.

Крім того, доцільним буде наголосити на тому, що енергетичний простір ШОС формується на вже напрацьованому бренді, політичній обіцянці, яка частково спрацьовує. Маркетинговий простір концепту включає п’ять умовних ключових елементів: 1) ШОС є приваблива і цікава для багатьох країн Сходу, які хотіли б жити у багатополлярному світі. В основі привабливості китайський ресурс і потенціал претендента на світове лідерство і доступ до стратегічних ПЕР РФ та країн Центральної Азії, Ірану. Світовий рейтинг організації зростає. Сотні солідних міжнародних організацій уже налагодили або хотіли б налагодити співпрацю з ШОС. На Шанхайському саміті (2006) був оголошений мораторій на подальше розширення організації. Керівництво ШОС вирішило припинити дуже стрімку поступальну ходу з метою збереження та обдумування отриманого політично й ідеологічно капіталу; 2) організація успішно пройшла два принципові етапи, що якісно відрізняються один від одного: фазу регіональної (центральноазійської) активності – 1996–2004 рр. і фазу глобальної геополітичної активності – із 2004 р. і дотепер. В основі можливої глобалізації ШОС лежить російсько-китайське стратегічне партнерство; 3) Пекін і Москва нинікладають у проект ШОС економічну складову. Коли було запущено механізм “другого колеса” – економічного співробітництва – організація набула комплексного характеру. З’явився гуманітарний напрям – Форум ШОС, Ділова рада ШОС. Останнім часом можна говорити про подальшу “комерціалізацію” ШОС і кристалізацію двох пріоритетних напрямів –

транспортного й енергетичного; 4) внутрішню структуру ШОС, з позиції масштабів економік (при обов'язковому консенсусі шести держав), умовно можна інтерпретувати як "3 + 3" (Китай, Росія, Казахстан+Узбекистан, Киргизія, Таджикистан). Це не означає, що в організації є "першосортні" та "другосортні" країни. Це, швидше, неформальна констатація різниці економічних потенціалів країн, їх обсягів ВВП, структур торгівлі, що може сприяти взаємообміну, створенню мережових зацікавлених структур; 5) розширення ШОС за рахунок спостерігачів (Іран, Індія, Пакистан, Монголія) поки що стратегічно не вигідно організації. Реальним кандидатом на повноправне членство могла б стати Монголія. Це підсилює два традиційні напрями монгольської політики (РФ і КНР) і, в принципі, не суперечить новому – третьому – домовленостям із Заходом, хоча в останньому моменті є проблеми обмеження для Ірану, якщо він не піде на певні поступки. Об'єктивно вигідно і деяке зближення проектів ОДКБ, Євразес з ШОС [12]. Проте тут навряд чи можна прогнозувати на перспективу яке-небудь організаційне злиття. Росія і Китай у рамках єдиного проекту ШОС зуміли запропонувати регіону Центральної Азії своє бачення безпеки, розвитку і модернізації. Привабливість даної проблематики в тому, що вона не припускає штучної демократизації існуючих режимів, дає можливість порівняно відсталим країнам (Таджикистану, Киргизії) для економічного розвитку використати ресурс більш розвинених, а саме Китаю, Росії, Казахстану.

Специфіку і можливості енергетичного простору ШОС можна представити таким чином: 1) відсутність третіх країн на шляху транспортування енергоресурсів; 2) органічне (геоекономічне) поєднання груп країн виробників-експортерів (Росія, Казахстан, Узбекистан) і споживачів-імпортерів енергоносіїв (Китай, Киргизія, Таджикистан). Причому таке поєднання, з урахуванням країн-спостерігачів, можна інтерпретувати і в ширшому форматі як взаємодія "осі" виробників (Росія–Казахстан–Узбекистан–Іран) і "осі" споживачів (Китай–Таджикистан–Киргизія–Індія–Пакистан–Монголія) енергоресурсів. Фактично реалізація першої, а тим більше другої (разом із спостерігачами) моделей робить ШОС самодостатньою енергетичною системою як в глобальному, так і в регіональному контекстах. До цих двох "осей" слід додати і "вісь" транзитних країн. В умовах взаємодії цих трьох "осей" у газовій, нафтовій, атомній, електричній галузях ПЕК основним питанням на першому етапі може стати

вироблення єдиної тарифно-цінової політики із урахуванням кон'юнктури світового ринку енергоносіїв, маршрутів, обсягів продаж і закупівель енергоносіїв. На відміну від ОПЕК та ФКСЕГ ЕК ШОС об'єднує і виробників, і транспортерів, і споживачів енергетичних ресурсів, що дає змогу вже на початковому етапі здійснювати стратегію порівняльних переваг у рамках ЕК; 3) можливості взаємодії енергетичної й інтеграційної складових ШОС полягають у створенні зони вільної торгівлі (ЗВТ) ШОС. Причому енергетичний напрям може випереджати інтеграційний з об'єктивних причин, а саме функціональна взаємодія зацікавлених країн-постачальників і споживачів один з одним. Варіант створення ЗВТ, на жаль, має ряд обмежень – неготовність малих і слабкіших економік (Таджикистан, Киргизія) до взаємодії з економікою Китаю у вільному торговому режимі. Очевидно, що створення ЗВТ – це передусім перспектива [13].

ЕК може стати ефективним регулятором "внутрішніх" центральноазійських енергетичних протиріч, особливо по лінії "Узбекистан–Таджикистан" або "Узбекистан–Киргизія", вирішуючи двосторонні проблеми обміну узбецького газу і електрики на водні ресурси Киргизії і Таджикистану. Відомо, що РФ, Казахстан, Узбекистан володіють великими запасами вуглеводнів, а Таджикистан і Киргизія – гідроресурсами. Крім того, ініціативи країн ЦА і Євразес за проектом створення водних консорціумів, на жаль, не знижують напруженості в згаданих вище двосторонніх моделях. ЕК потенційно може вирішити і це завдання.

Об'єктивні труднощі реалізації проекту ЕК передусім пов'язані з різномасштабністю економік країн ШОС, труднощами повної гармонізації національних енергетичних стратегій, повного збігу інтересів виробників і споживачів енергоресурсів. У рамках першої (виробників) і другої (споживачів) груп завжди існує певна конкуренція, що підтверджується прихованою конкуренцією, яка існує між Росією, Казахстаном та Іраном за ринки збуту ПЕР. Аналогічна конкуренція існує між такими крупними імпортерами енергоресурсів, як Індія і Китай, за джерела, маршрути і об'єми надходження енергоносіїв. Разом з тим дана конкурентна тенденція за попит і пропозицію в рамках ЕК може бути гармонізована. Зокрема, величезний китайський ринок теоретично може поглинути будь-яку кількість нафти і газу, запропоновану Росією, Казахстаном та Іраном, тим більше в умовах інституціалізації цього процесу в ЕК.

У варіанті поглиблення російсько-індійської глобальної та регіональної співпраці є перспективним саме енергетичний сценарій. Газпром та інші енергетичні російські компанії нарощуватимуть свою присутність в Індії як на ринках видобутку енергоносіїв на шельфі, так і на індійському ринку атомної енергетики. Відміна обмежень, введених Групою ядерних постачальників (ГЯП) для Індії на постачання ядерних технологій і палива, посилить конкуренцію з боку США і низки інших країн для Росії, оскільки на індійському ринку мирної атомної енергетики у Росії навряд чи будуть ті переваги, які, наприклад, вона має в Ірані та в інших країнах. У даному випадку завдання Росії за характером є локальним, а саме збереження окремих сегментів цього величезного і перспективного ринку за російськими компаніями. Водночас відбувається і якісна зміна індійської інвестиційної стратегії щодо російського ПЕК та інших перспективних галузей для індійського бізнесу [13]. Еволюція ця буде пов'язана з процесом переходу від разових акцій (участь у проєкті "Сахалін-1,3") до системної інвестиційної політики в Росії, яка охоплюватиме вже не тільки ПЕК, а й суміжні області, вийде на внутрішні російські регіони.

Отже, як бачимо, енергетична політика може слугувати меті регіоноутворюючого чинника і створювати вищезгаданий ефект "переливання" для зміцнення безпеки та економічної співдружності. І значна роль у цьому належить міжнародним організаціям і дипломатії в цілому.

На даний момент важко сказати, яка модель ЕК ШОС є більш дієвою, оскільки це буде пов'язано з розвитком не лише регіонального, а й локального та глобального контексту світової економіки. Поки що можна лише будувати прогнози і сценарії щодо питомої ваги і переваги тієї або іншої моделі у зв'язку з розвитком регіональної ситуації. Ці функціональні зв'язки слугують створенню умов для економічного розвитку та життя населення. Крім того, для кожного конкретного регіону існує кілька теорій щодо результатів процесу глобалізації та регіоналізації.

Література

1. Luttwak E. Strategy: The Logic of War and Peace / E. Luttwak E. — Cambridge, Massachusetts: Revised and Enlarged Edition, The Belknap Press of Harvard University Press, 2001. — 320 p.
2. Ланко Д. А. Процессы глобализации, регионализации и локализации вокруг Балтийского моря. — СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2008. — С. 361.
3. Waltz K. Globalization and Governance // Political Science and Politics. — 1999. — Vol. 32. — Nr. 4 (December). — 693 p.
4. Rosenau J. N. Capabilities and Control in an Interdependent World // International Security. — 1976. — Vol. 1. — Nr. 2 (autumn). — P. 32–49.
5. Alter K. J. The European Union's Legal System and Domestic Policy: Spillover or Backlash? // International Organization. — 2000. — Vol. 54. — Nr. 3. — P. 489–518.
6. Центральная Азия в системе международных отношений: Сб. науч. статей. — М.: ИВ РАН, 2004. — 451 с.
7. Основные документы и материалы по Шанхайской организации сотрудничества. — М.: ИДВ РАН, 2005. — 63 с.
8. Воскресенский А. Д. Политика Китая в Центральной Азии / А. Д. Воскресенский, С. Г. Лузянин // Южный фланг СНГ. Центральная Азия–Каспий–Кавказ: Возможности и вызовы для России / Под ред. М. М. Наринского, А. В. Мальгина; МГИМО(У) МИД России; ИНО-Центр. — М.: Логос, 2003. — С. 301–335.
9. Боришполец К. П. Центральная Азия как региональная система международных отношений // Восток–Запад: Региональные подсистемы и региональные пробл. междунар. отнош.: Учеб. пособие для вузов / Под ред. А. Д. Воскресенского; МГИМО(У) МИД России. — М.: РОССПЭН, 2002. — 526 с.
10. "Большая Восточная Азия": мировая политика и региональные трансформации / Под общ. ред. А. Д. Воскресенского. — М.: Изд-во: МГИМО, 2010. — 444 с.
11. Дружиловский С. Б. О теории и практике исламского правления в странах Среднего Востока (Иран, Афганистан, Турция) // Ислам и политика (взаимодействие ислама и политики в странах Ближнего и Среднего Востока, на Кавказе и в Центральной Азии). — М.: Крафт ИВ РАН, 2001. — С. 60–69.
12. Королев В. Кровь на Святой Земле. — М.: АСТ; Астрель, 2007. — 247 с.
13. Воскресенский А. Д. "Большая Восточная Азия": мировая политика и энергетическая безопасность. — Изд-во: ЛЕНАНД, 2006. — 128 с.

Регіональну і субрегіональну дипломатичну стратегію Шанхайської організації співпраці у "Великій Азії" можна інтерпретувати як реалізацію енергетичної стратегії на теренах чотирьох центральноазіатських держав — Казахстану, Узбекистану, Таджикистану, Киргизії плюс Росія та Китай. Ширше визначення геополітичних цілей концепції "Енергетичного клубу" можна запропонувати, якщо включити й інтереси країн-спостерігачів — Ірану, Індії, Пакистану, Монголії, а також міжнародних інститутів (АСЕАН).

Региональную и субрегиональную дипломатическую стратегию Шанхайской организации сотрудничества в “Большой Азии” можно интерпретировать как реализацию энергетической стратегии на территории четырех центральноазиатских государств — Казахстана, Узбекистана, Таджикистана, Киргизии плюс Россия и Китай. Можно предложить и более широкое определение геополитических целей концепции “Энергетического клуба”, включая и учитывая интересы стран-наблюдателей — Ирана, Индии, Пакистана, Монголии, а также международных институтов (АСЕАН).

Shanghai organization of collaboration’s regional and subregional diplomatic strategy in “Large Asia” it is possible to interpret as realization of energy strategy on space of four centralasia states (Kazakhstan, Uzbekistan, Tajikistan, Kyrgystan) plus Russia and China. Apparently, it is possible to offer and more wide determination geopolitical aims of “Energy Club’s” conception in case of including interests of countries — observers — Iran, India, Pakistan, Mongolia, and also international institutes (ASEAN).

Надійшла 20 січня 2011 р.